

Mensen in hokjes

Kritische beschouwingen
van een gevangenispastor

George Scholte

Eburon
Utrecht 2022

ISBN 978-94-6301-413-7

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht
www.eburon.nl

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

© 2022 G. Scholte. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

De mate van beschaving in een land kan worden afgemeten
aan de kwaliteit van zijn straffenrichtingen

DOSTOJEVSKI

Vertrouwen is goed; controle is beter

LENIN

Ik zat gevangen en jullie kwamen naar mij toe

MATTEÛS 25, 36

Inhoudsopgave

Voorwoord	15
Dankwoord	17
Inleiding	19
De gevangenis als schaduw van de samenleving	20
De gevangenis als reductionistische instelling	24
Kritiek op het reductionisme	25
Uitgangspunten van mijn werk als justitiepastor	27
Doelstellingen van dit boek	30
Opzet van dit boek	32
DEEL I Context	35
HOOFDSTUK 1 Korte geschiedenis van vrijheidsbeneming als hoofdstraf: Ideaal en werkelijkheid	37
1.1 Van horizontaal privaatrecht tot verticaal strafrecht	38
1.1.1 Het sociaal contract	39
1.1.2 De vestiging van het verticale, publieke strafrecht	40
1.1.3 Het ontstaan van vrijheidsbeneming als hoofdstraf	43
1.2 De vestiging van de cellulaire gevangenis in Nederland	47
1.3 Tegenstrijdige doelstellingen van gevangenisstraf	48
1.4 De hervorming van het strafstelsel na 1945	52
1.5 De slinger slaat terug: gevangenisstraf ter beveiliging van de samenleving	55
1.5.1 Eerste indrukken als justitiepastor	56
1.5.2 Oorzaken van de omslag in het denken over misdaad en straf	57
1.5.3 Strafrecht als instrument voor oplossing van samenlevingsproblemen	59
1.5.4 Veranderingen in het detentieregime en verhoging van de strafmaat	60

1.5.5	De Wet Modernisering Gevangeniswezen (MGW)	61
1.5.6	Nieuwe maatregelen met betrekking tot detentie en re-integratie	65
1.6	Nieuwe categorieën gedetineerden, nieuwe detentieregimes	66
1.6.1	Ontvluchtinggevaarlijke en gewelddadige gedetineerden	67
1.6.2	Drugsverslaafden en veelplegers	68
1.6.3	Gedetineerden met psychologische en psychiatrische problemen	69
1.6.4	Asielzoekers, mensen die illegaal in Nederland verblijven en drugskoeriers	70
1.7	De laatste jaren: terugloop van criminaliteit, herstelrecht, verharding van het strafklimaat	71
1.7.1	Tegenbeweging: herstelrecht	72
1.7.2	Verdere verharding van de praktijk van detentie	73
HOOFDSTUK 2 De plaats en de taken van de geestelijk verzorger bij justitie		75
2.1	De verhouding van de geestelijk verzorgers met de overheid en de levensbeschouwelijke organisaties	75
2.2	De geestelijke verzorging in een spanningsveld	77
2.3	De taken en de praktijk van de geestelijk verzorger bij justitie	78
2.4	Veranderingen in de aard van de contacten met gedetineerden	81
DEEL II Verhalen van mensen		83
HOOFDSTUK 3 Wie ontmoet je als pastor in de gevangenis en hoe verhoud je je tot hen?		85
3.1	De penitentiaire inrichting: vergrootglas op de problemen in de samenleving en hogedrukpan	85
3.2	Allemaal groepen: hokjes die niet passen	86
3.3	Wie ontmoet je als justitiepastor?	89
3.4	Hoe verhoud ik me als justitiepastor tot de gedetineerden?	92

HOOFDSTUK 4	Mensen met psychische en psychiatrische problemen	97
4.1	Inleiding	97
	Excurs: Het functioneren van de DSM en kritiek op het model	100
	A Het ontstaan en functioneren van het model van de DSM	100
	B Kritiek op de diagnostiek en behandeling volgens het model van de DSM	101
	C Het mensbeeld onder de DSM-diagnostiek en behandeling	103
4.2	Contacten met mensen met psychische en psychiatrische problemen in detentie	105
	4.2.1 Mensen met meerdere diagnoses	106
	4.2.2 Mensen die verward of psychotisch zijn	109
	4.2.3 Mensen met dromen en nachtmerries ten gevolge van traumatiserende ervaringen	112
	4.2.4 De dood als nooduitgang: (pogingen tot) suïcide	114
4.3	Pastoraal omgaan met mensen met psychische en psychiatrische problemen	119
HOOFDSTUK 5	Overlevers: door het leven beschadigde mensen	125
5.1	Ervaringen van overlevers	125
	Excurs: De diagnostiek: (Complexe) PTSS	130
	A De lange strijd om erkenning van de gevolgen van extreme en levensbedreigende ervaringen	130
	B De diagnose (Complexe) PTSS	134
5.2	De gevolgen van (langdurige) blootstelling aan schokkende en levensbedreigende ervaringen	136
	5.2.1 Gevolgen van (complexe) traumatisering op het existentiële en spirituele niveau	137
	5.2.2 Adverse Childhood Experiences (ACE's) en toxische stress	143
	5.2.3 Fysieke en medische gevolgen van schokkende en overweldigende ervaringen (ACE's)	144
	5.2.4 Psychologische gevolgen van ACE's	145
	5.2.5 Neurologische gevolgen en verstoring van de hersenontwikkeling ten gevolge van ACE's	147
	5.2.6 Gevolgen van ACE's en -toxische stress op het genetisch niveau	151
	5.2.7 Onbehandelde ACE's leiden tot onmacht om te veranderen	152
	5.2.8 Verlies van jezelf: onvermogen om te spreken	154

5.3	De gevolgen van traumatische ervaringen bij mensen tijdens detentie	155
5.4	Pastoraal omgaan met mensen met beschadigingen ten gevolge van traumatische ervaringen	160

HOOFDSTUK 6	Mensen met een verslaving; verslaving als symptoom	163
-------------	---	-----

6.1	Ontmoeting met mensen met verslavingen	163
6.2	De reactie van samenleving en overheid op mensen met verslavingen	166
6.3	Verslavingsproblematiek in het medisch-wetenschappelijke denken	167
6.4	Verslaving als vluchtgedrag en symptoom	169
6.5	Verslaving als identiteit	175
6.6	Verslaving als spiritueel en existentieel probleem	176
6.7	Mensen met verslavingen in detentie	179
6.8	Pastoraal omgaan met verslaafde mensen in detentie	186

	Mensen die functioneren op beperkt en bovengemiddeld verstandelijk niveau	191
--	--	-----

7.1	Inleiding	191
7.2	De maatschappelijke positie van mensen met Licht Verstandelijke Beperkingen (LVB)	193
	Excurs: Dé LVB'er bestaat niet	194
7.3	Mensen die functioneren op het niveau van LVB in detentie	197
7.4	Mensen met gemiddelde en bovengemiddelde intelligentie in detentie	204
7.5	Pastoraal omgaan met mensen die functioneren op LVB of (boven) gemiddeld niveau	208

HOOFDSTUK 8	Mensen vol verlies en rouw	213
-------------	-----------------------------------	-----

8.1	Inleiding	213
8.2	Gedetineerden die moeten leven met verlies en rouw	215
8.3	Gedetineerden die zelf iemand hebben omgebracht	219
8.4	Pastoraal omgaan met gedetineerden die leven met verlies en rouw, soms door eigen hand	225

HOOFDSTUK 9	Mannen als vader, zoon en partner in hun familiale context	229
9.1	Inleiding	229
	Excurs: De veranderde rollen van mannen en vrouwen, vaders en zonen	231
	A Nieuwe verhoudingen tussen mannen en vrouwen	231
	B De veranderende rol en positie van de man en vader in de moderne samenleving	233
9.2	Zonen en vaders in hun familiale context in detentie	240
	9.2.1 Problematische verhoudingen van zonen en vaders	241
	9.2.2 Vaders en jonge kinderen in hun familiale context	244
	9.2.3 Vaders in spanningsvolle verhoudingen met hun partners en kinderen	249
9.3	Pastoraal omgaan met zonen en vaders in hun familiale context in detentie	258
	9.3.1 De doorwerking van het contextuele denken in het justitie- pastoraat	258
	9.3.2 Bijbelse en christelijke noties in het pastoraat aan vaders en zonen in hun familiale context in detentie	263
HOOFDSTUK 10	First offenders	265
10.1	Inleiding	265
10.2	Jonge first offenders in detentie	266
10.3	Volwassen first offenders	274
10.4	Pastorale aspecten in de contacten met first offenders	278
HOOFDSTUK 11	Mensen die een zedendelict begingen; het brede spectrum van zedendelicten	281
11.1	Beeld van zedendelinquenten in samenleving en penitentiaire inrichtingen	281
11.2	Zedendelinquenten: een moeilijke groep mensen in justitiële settings	282
11.3	De situatie van zedendelinquenten in justitiële inrichtingen	284
11.4	Het ene zedendelict is het andere niet; de ene dader niet de andere	285
	11.4.1 Hardnekkige zedendelinquenten	285
	11.4.2 Zedendelinquenten met een zwak ontwikkelde persoonlijkheid	289
	11.4.3 Gelegenheidsdaders van zedendelicten	293

11.5	De omgang van de samenleving en justitie met zedendelinquenten	296
11.6	Pastoraal omgaan met zedendelinquenten	300

HOOFDSTUK 12 | **Onterecht vast?** 305

12.1	Inleiding	305
12.2	Er is meer aan de hand: over foutmarges en de systeemfouten in de rechtspraak	306
12.3	Mijn ervaring als geestelijk verzorger in contact met mogelijk onterecht gedetineerde mensen	309
12.4	Contacten met mensen bij wie ik twijfel of ze terecht vast zitten	311
12.4.1	Op het verkeerde moment op de verkeerde plaats	311
12.4.2	Fout gezelschap	313
12.4.3	Mensen met een lang strafrechtelijk verleden	314
12.4.4	Verdacht worden van een zedendelict	315
12.5	Pastoraat aan mensen die mogelijk onterecht in detentie zitten	319

DEEL III | **Botsende mensbeelden** 323

HOOFDSTUK 13 | **De uitwerking van de collectieve schaduw en het rationeel-wetenschappelijk mensbeeld in de penitentiaire praktijk** 325

13.1	De collectieve schaduw in de westerse postchristelijke samenleving	325
13.2	Het reductionistische karakter van de menswetenschappen	329
13.3	Kwalitatief onderzoek en interpretatie als alternatieve methoden van kennisverwerving	334
13.4	Kritiek op de doorwerking van het reductionistisch mensbeeld in de zorg	336
13.5	De penitentiaire inrichting en haar praktijk nader bekeken	339
13.5.1	De gevolgen van categorisering als wetsovertreder	339
13.5.2	Individualisering en decontextualisering van verdachten en daders	341
13.5.3	De doorwerking van reductionistische zorgpraktijken in de penitentiaire praktijk	343
13.5.4	De uitwerking van reductionistische praktijken en het leven in collectieve schaduw op gedetineerden	347

HOOFDSTUK 14	Geestelijke verzorging en pastoraat in een penitentiare inrichting als relationeel en dialogisch gebeuren	355
14.1	Inleiding	356
14.2	Het dialogisch denken van Martin Buber	356
14.3	Enkele recente wetenschappelijke en filosofische inzichten, die het dialogisch denken onderbouwen	361
14.4	Poging tot beschrijving van een relationeel-dialogisch mensbeeld	366
14.5	De praktijk van geestelijke verzorging en pastoraat in een penitentiare inrichting	368
14.5.1	De eerste ontmoeting	368
14.5.2	Zorg voor mensen, zorg voor hun verhaal	370
14.5.3	De inhoud van de pastorale contacten	372
14.5.4	Methoden van de geestelijk verzorger bij justitie	377
HOOFDSTUK 15	Boodschappen uit de bajes: De verhouding tussen penitentiare inrichting en de samenleving in het licht van botsende mensbeelden en de collectieve schaduw	383
15.1	Overeenkomsten tussen de gevolgen van het coronavirus en detentie	384
15.2	De verhouding van de samenleving, de politiek en de overheid met (zware) criminaliteit	388
15.3	Het functioneren van de overheid, i.c. het strafrecht in de samenleving	393
15.4	Het functioneren van de penitentiare inrichting als instituut in deze tijd	398
15.5	Mensen in hokjes: psychiatrie en gevangenis als sluitstenen van de neoliberale marktsamenleving	402
15.6	Andere wegen in het omgaan met misdaad en straf, en in de penitentiare praktijk	406
15.6.1	'Ontmarkting' van de samenleving	407
15.6.2	Werkelijke participatie van de burger in hervorming van de rechtspraak	408
15.6.3	Intermenselijke ontmoeting van daders en slachtoffers	408
15.6.4	Decriminalisering van 'criminele' feiten	409
15.6.5	Horizontale en collectieve vormen van autoriteit	412
15.6.6	Kleinschalige, gedifferentieerde en maatschappelijk geïntegreerde penitentiare inrichtingen	415

15.7	Over reflectieve wil en menselijke waardigheid	417
15.7.1	Van vrije wil naar reflectieve wil: de consequenties voor het strafrecht	417
15.7.2	Herstelrecht: sociale rechtvaardigheid en menselijke waardigheid	421
15.8	Op zoek naar een balans tussen individuele en relationele, collectieve verantwoordelijkheid	424
15.8.1	Onmacht om daders van collectief kwaad ter verantwoording te roepen	424
15.8.2	Opnieuw nadenken over de balans van individuele en relationeel-collectieve verantwoordelijkheid in het strafrecht	426
15.8.3	Aanzetten tot een andere balans tussen individuele en relationeel-collectieve verantwoordelijkheid	427
	Literatuur	431

Inleiding

‘Was het maar zo eenvoudig! Was het maar zo dat er slechte mensen bestonden die ergens in het geniep euvelheden bedreven, zodat we ze enkel hoefden af te zonderen en te vernietigen. Maar de scheidslijn tussen goed en kwaad loopt dwars door het hart van ieder mens. En wie is bereid een deel van zijn eigen hart te vernietigen?’

ALEXANDER SOLTZENITSYN¹

Op basis van mijn ervaringen als justitiepastor ben ik gekomen tot twee karakterisering van de penitentiaire inrichting. De gevangenis vormt naar mijn mening een schaduw van de samenleving. Tevens is zo'n inrichting voor mij in toenemende mate geworden tot een instituut dat bestaat bij de gratie van het reduceren van mensen tot 'criminelen', met allerlei onderverdelingen daarbinnen. Waarschijnlijk ben ik tot deze twee karakterisering gekomen omdat ze het spiegelbeeld vormen van waar ik als pastor voor sta. Dat is: samen met de gedetineerde zoeken naar licht in zijn² leven en zijn levensweg aan het licht te brengen in al zijn veelkleurigheid maar ook met alle tegenstrijdigheden van licht en donker, goed en kwaad. Indien de gedetineerde gelovig is probeer ik samen met hem zijn leven in het licht van de Eeuwige³ te plaatsen. In ieder contact met een gedetineerde ga ik uit van de hele mens en niet van een sociale, medische of psychologische categorie waarin hij eventueel geplaatst kan worden.

Eerst geef ik een karakterisering van de gevangenis als schaduw van de samenleving en daarna als reductionistisch instituut. Op basis van deze karakterisering en mijn uitgangspunten als pastor zal ik de doelstellingen van dit boek formuleren en de opzet ervan presenteren.

-
1. Conny Zweig en Jeremiah Abrams (1993) p. 9.
 2. Omdat ik als gevangenispastor uitsluitend heb gewerkt met mannelijke gedetineerden zal ik de mannelijke persoonsvormen gebruiken. Buiten deze context kan overal waar ik 'hij' of 'zij' schrijf ook 'zij' en 'hij' worden gelezen.
 3. In de ontmoeting van Mozes met God bij het brandend braambos (Exodus 3) vraagt Mozes Hem naar zijn naam. Daarop zegt God tegen Mozes 'Ik ben die er zal zijn', hetgeen in het Hebreeuws wordt weergegeven met het vierletterwoord JHWH. In de christelijke Bijbelvertalingen wordt dit meestal vertaald met 'de Heer'. In de Bijbelse traditie is deze naam echter heilig en onuitsprekelijk. Daarom wordt deze bij het lezen veelal uitgesproken als 'de Eeuwige', 'de Onnoembare', de Barmhartige' of een vergelijkbare bewoording. In dit boek zal ik deze traditie volgen en de godsnaam op een dergelijke wijze weergeven. Daarmee kan ik tevens het patriarchale 'de Heer' vermijden.

De gevangenis als schaduw van de samenleving

‘Gespuis, tuig, rapaille. Onbetrouwbaar, bedrieglijk, moeten op hun plaats worden gezet. Schoften, vanden, dieven, boeven. Pervers, verachtelijk, door en door slecht. Lamstralen, zakkenwassers. Mensen die geen ontzag hebben voor de wet, de rechte, smalle en enig juiste weg. Mensen met vrees voor God noch gebod. Dat zijn geen mensen meer, dat zijn beesten, verdorven creaturen, ellendelingen, smeerlappen. Krankzinnig, niet goed wijs, gek, gestoord. Psychopaten, verdoolde, verdoemde zielen, ondankbare schepselen. Onverlaten die doodgemoedereerd iemand de hersens inslaan of in koelen bloede omleggen. Zo koud als steen – lui die in alle rust hun moeder beroven.

Volgens ons zijn misdadigers alles wat wij niet zijn en ook voor geen goud zouden willen zijn, alles wat wij afwijzen en uit de samenleving willen bannen.⁴

Als justitiepastor werk je met en voor deze mensen. Dat roept bij omstanders vragen op als: ‘Dat is zeker zwaar werk?’, ‘Voel je je nooit onveilig tussen die mensen?’ of ‘Willen die mensen wel met je praten?’ en ‘Kun je al die rottigheid wel loslaten?’ Deze vragen drukken iets uit dat ook wordt uitgedrukt in het citaat waarmee deze paragraaf opent: de vreemdheid, het angstwekkende, het onbekende. En zoals we weten: ‘Onbekend maakt onbemind’.

De psychiater Carl Gustav Jung duidt onder andere hierop als hij spreekt over ‘schaduw’ als psychologisch begrip.⁵ Hiermee drukt hij uit dat mensen vanaf hun jongste jaren leren de door ouders, opvoeders en sociale omgeving gewenste eigenschappen te tonen en hun ongewenste eigenschappen te ontkennen en onderdrukken om zich blijvend van de liefde van die ouders, opvoeders en mensen in hun omgeving te verzekeren. In de termen van Jung uitgedrukt: we ontwikkelen ons ego, als deel van ons Zelf (onze hele persoon) grotendeels in de richting van een ego-ideaal op basis van de dominante waarden en normen van onze omgeving. Daarin is geen plaats voor onze ongewenste, lastige, duistere kanten. We stoppen eigenschappen en emoties als agressie, hebzucht, jaloezie, leugenachtigheid, wrok, blinde woede en soms zelfs moordneigingen meestal diep weg: in onze persoonlijke schaduw. Volgens Jung worden zulke negatieve kanten in ons groter en krijgen zij meer macht over ons naarmate we ze meer onderdrukken. Maar ook zegt hij dat we niet verlicht worden door ons allerlei beelden van licht voor te stellen, maar juist door ons bewust te worden van onze innerlijke duisternis.

Een wezenlijk punt in het denken van Jung over de schaduw en degenen die daarop voortbouwen, vormt het ambivalente karakter van hetgeen we in de schaduw plaatsen. In de als negatief beoordeelde aspecten en eigenschappen zitten, aldus

4. Jerry Fjerkenstad (1993) p. 330.

5. Jung (1981); Jung (1984); Zweig en Abrams (1993) p. 13-16.

Jung, ook positieve energie en potenties. Zo heeft de christelijke dualiteit, waarin het geestelijke positief en het lichamelijke veelal negatief wordt gewaardeerd, bij veel mensen geleid tot het verbannen van lichamelijkheid, seksualiteit en erotiek naar de schaduw. Dat heeft op zijn beurt geleid tot ontsporingen in de levens van mensen. Want de onderdrukte krachten van die lichamelijkheid en seksualiteit kunnen een demonisch karakter aannemen die de hele persoon overheerst en in beslag neemt. Op eenzelfde wijze kunnen onderdrukte woede of andere ongewenste eigenschappen en aspecten van onze persoon een demonisch karakter ontwikkelen en leiden tot ontsporingen van mensen.

Het grootste probleem van de bewustwording van onze schaduw is wellicht gelegen in het verborgen karakter ervan. We kunnen haar zelden direct waarnemen. We projecteren die meestal op anderen. In een onbewuste poging die uit onszelf te verbannen, blijft deze buiten ons (zelf)beeld. Daarom ontmoeten we onze schaduw meestal slechts in zeer (on)aangename confrontaties met andere mensen die ons tegenstaan, dus op een veilige afstand. Wanneer we sterk reageren op bepaalde karaktertrekken of daden van een ander of een groep, zoals luiheid, agressie, stomp-zinnigheid, geweld, maar ook op sensualiteit of spiritualiteit, is de kans groot dat we geconfronteerd worden met onze schaduw. De schaduw is echter ook op een andere wijze ambivalent: karaktertrekken of daden van anderen kunnen zowel onze afschuw als onze bewondering oproepen.

Als we desondanks onverhoopt worden geconfronteerd met onze schaduw, bijvoorbeeld na een heftige emotionele uitbarsting, een woedeaanval of agressieve ontlading zeggen we: 'Ik was mezelf niet'. Met het ontwikkelen van enige zelfkennis zullen we echter ooit ontdekken, dat onder de aangename of gewenste persoon die we geleerd hebben te zijn, aspecten zitten die we ontkennen en onderdrukken. De Jungiaanse analyticus John Sandford beschrijft het bekende verhaal van Jekyll en Hyde als een prototypisch voorbeeld van hoe de schaduw in een mens kan uitwerken en kan leiden tot een gevaarlijke splitsing binnen, en ontsporing van een mens.⁶

In het beroemde gedicht 'Het huwelijk' beschrijft Willem Elsschot hoe de vader in het gedicht overweegt zijn vrouw te doden, maar... 'doden deed hij haar niet, want daar staan wetten in de weg en praktische bezwaren...'. Welk mens heeft niet ooit de meest vreselijke agressieve neigingen of wraakgedachten gekoesterd? Hoeveel mensen hebben niet als kind, jongere of volwassene schijnbaar uit het niets een kleine winkeldiefstal gepleegd, zijn betrokken geraakt bij een vechtpartij, of hebben met drank op achter het stuur van hun auto gezeten? Zelf heb ik als veertienjarige enkele kleine winkeldiefstallen gepleegd, ik ben (gelukkig) snel betrapt en het heeft geen justitieel vervolg gekregen. Als jonge man heb ik in een studentenhuus gewoond waar een huisgenoot alle medebewoners heeft bedonderd. In mijn grote

6. Sandford (1993).

woede daarover heb een mes met zo'n grote kracht in de tafel geslagen dat twee stukken ervan in de tafel zijn verdwenen. Indien ik die huisgenoot in mijn woede zou hebben opgezocht, had ik hem wellicht iets aangedaan dat mij in de gevangenis zou hebben doen belanden.

Wat ik met deze opmerkingen over schaduw en de verschillende voorbeelden, inclusief die uit mijn eigen leven, duidelijk wil maken is dat de scheidslijn tussen het 'gewone leven' en de gevangenis soms maar dun is. In mijn werk heb ik heel wat mensen ontmoet die zich tot kort voor hun detentie nooit hadden kunnen voorstellen dat ze ooit in de gevangenis terecht zouden komen. Jonge mannen uit goede gezinnen, dertigers tot zeventigers aan toe, mannen met stabiele banen, eigen bedrijven en gezinnen. Mannen die frauderen, vechten, met drank op een verkeersongeluk veroorzaken of zeden- of levensdelicten plegen en zich achteraf vol verbazing afvragen wat hen op dat moment bezielde heeft. Voor hen is de gevangenis tot dat moment een instelling waar 'de criminelen' zitten, een verre onbekende en afschrikwekkende wereld die zij in het gunstigste geval typeren als 'niet mijn wereld', maar ook regelmatig zien als verzamelplaats voor alle slechteriken en zwakkelingen die daar door hun eigen schuld zijn beland en op wie ze neerkijken. En nu zitten ze ineens tussen de dieven, drugsgebruikers, overvallers, moordenaars en verkrachters: ze zijn een van hen geworden.

Hiermee raken we echter aan een ander aspect van het begrip 'schaduw' zoals dit door Jung is ontwikkeld. Tot dit moment hebben we gekeken naar onze individuele schaduw. Jung spreekt echter ook over de collectieve schaduw.⁷ Allereerst gaat het daarbij volgens hem over de dood die we, zeker in onze westerse cultuur, vaak niet onder ogen willen zien.⁸ We kunnen die collectieve schaduw echter ook ontdekken in de wijze waarop de meeste mensen in de samenleving zich ontwikkelen in de richting van de dominante waarden en normen. Op basis van het bovenbeschreven ego-ideaal zijn de meeste mensen geneigd de maatschappelijk aanvaarde eigenschappen en aspecten van hun persoon te ontwikkelen en de niet aanvaarde kanten van zichzelf af te wijzen en in de schaduw te plaatsen. Tegenover mensen en groepen die binnen de sociaal-maatschappelijk aanvaarde grenzen van het leven blijven staan anderen, die juist buiten de aanvaarde orde leven en zo de afwijking kunnen verpersoonlijken. Zo kan in de samenleving een tegenstelling tussen 'wij' en 'zij' groeien. De 'anderen', zoals mensen met afwijkende seksuele voorkeuren, een afwijkend maatschappelijk leefpatroon, mensen van kleur of met een andere religie kunnen op grond van negatieve groepsprojecties uitgroeien tot collectieve zondebokken en collectieve schaduw in de samenleving. Daarvan zijn 'de criminelen' in de gevangenis een voorbeeld. Deze vormen tegelijkertijd de collectieve schaduw van,

7. Jung (1984); Zweig en Abrams (1993) p. 18-20.

8. Jung (1981), p. 66-78.

en een vergrootglas op de problemen van de samenleving. We kunnen hen zien als symbool van het sociale en maatschappelijke kwaad dat in de samenleving aanwezig is. We treffen er allerlei mensen met hun eigen achtergronden, levensgeschiedenissen, gewoonten en problemen aan, die verdacht zijn van, of veroordeeld wegens een delict. Echter met een zeer hoge concentratie van sociale en maatschappelijke problemen, afwijkingen, verslavingen en (psychiatrische) aandoeningen.⁹

De Amerikaanse hoogleraar rechtsfilosofie en ethiek Martha Nussbaum brengt met het door haar ontwikkelde begrip ‘projectieve walging’ een verheldering aan in de zojuist beschreven inzichten van Jung ten aanzien van de schaduw.¹⁰ Zij beschrijft primaire walging als de menselijke, door angst ingegeven afschuw van de fysieke en dierlijke aspecten van ons mens-zijn zoals lichaamsvochten, dieren met eigenschappen die daaraan doen denken, van lijken en kadavers. In deze afschuw speelt ook de angst voor onze sterfelijkheid een rol. Projectieve walging ontstaat wanneer mensen deze angsten en afschuw gaan projecteren op andere mensen die hen doen herinneren aan, of confronteren met hun fysieke en dierlijke aspecten, zoals mensen met een afwijkende kleur, een afwijkend uiterlijk door misvorming of een afwijkende seksuele geaardheid. Deze walging brengt strategieën voort die erop gericht zijn om andere mensen uit te sluiten en in een ondergeschikte positie te brengen. In bepaalde gevallen wordt een dergelijke projectieve walging ook opgeroepen door immoreel gedrag van mensen.¹¹ De opsomming van mensen die criminele daden stellen, waarmee deze paragraaf opende, lijkt deels ingegeven door een dergelijke projectieve walging.

De Franse filosoof Michel Foucault heeft de gevangenis bestempeld als ‘strafinrichting vanwege de overheid’ en als een vreemde, onbekende wereld die tot doel heeft criminaliteit te bestrijden door de gedetineerden te straffen, te disciplineren en de gewone burgers af te schrikken.¹² De meeste burgers zien de gevangenis vermoedelijk inderdaad als afschrikwekkend: daar zitten ‘de anderen’ met wie ze voor geen goud vergeleken willen worden. Ook hiermee zijn we terug bij het citaat waarmee deze paragraaf opende: misdadigers zijn de anderen die wij uit de samenleving willen bannen. Op hén projecteren wij datgene wat wij als mens en samenleving niet onder ogen willen zien en hén plaatsen we in de collectieve schaduw. Wie wij onwenselijk, niet functioneel, storend, eng, gevaarlijk of bedreigend vinden komt in een gevangenis of tbs-kliniek terecht om te verbeteren en zijn of haar straf te ondergaan. Het accent op de bescherming van die samenleving is steeds groter geworden.

9. In paragraaf 13.1 ga ik nader in op het ontstaan van de collectieve schaduw volgens Jung.

10. Nussbaum (2018) p. 121 e.v.

11. Nussbaum (2004).

12. Michel Foucault (2007).

Mijn idealen en interesse in geschiedenis hebben me ertoe gebracht een opleiding tot geschiedenisleraar te volgen. De opleiding tot historicus heeft me diep doordrongen van de ambiguïteit, de meerstemmigheid en veelkleurigheid van het menselijk bestaan. 'Het historisch feit is een complex feit' zei een van mijn eerste docenten. Met zwart-wit oordelen kom je niet tot waardevolle en verrijkende historische inzichten, leerde ik daar. In mijn historische opleiding heb ik gezien dat geschiedenis meer is dan de verhalen van keizers, koningen en presidenten: het gaat ook om het leven van gewone mannen, vrouwen en kinderen. Waarvan hebben ze geleefd, wat hebben ze gevoeld en gedacht, wat heeft hun leven betekenis gegeven?

In mijn theologische opleiding heb ik onder meer geleerd het gevaar van dogmatische oordelen die de meeste religies aankleven, ook de rooms-katholieke, te onderkennen. Dit betekent voor mij dat het in het pastoraat altijd draait om mensen en menselijkheid en dat geloof en religie zijn bedoeld om ertoe bij te dragen dat mensen tot (spirituele) groei en bloei kunnen komen en nooit om hen klein te houden. Dit wil niet zeggen dat pastoraat geen confronterend karakter kan hebben, want goed pastoraat staat in het spanningsveld van troost en uitdaging.

Dit alles heeft ertoe geleid dat ik als mens en later ook als pastor steeds probeer de wereld en de mensen die ik ontmoet zo open mogelijk te benaderen. Dat wil zeggen dat ik voortdurend poog met zo min mogelijk (voor)oordelen in het leven te staan. En dat ik zoveel mogelijk uitga van het gegeven dat de wereld en de mensen niet in de systemen en hokjes passen waarin ze veelal worden geplaatst. Maar dat de wereld en de mensen ten diepste anders zijn dan ik, dus nooit volledig te doorgronden en te kennen. Dit wil niet zeggen dat ik oordeelsvrij in het leven sta. Als kind van de twintigste eeuw, nu levend in de eenentwintigste, heb ook ik geleerd mijn wereld te beschouwen in concepten en theorieën. Tevens heb ik als mens mijn eigenaardigheden ontwikkeld en beschadigingen opgelopen, zoals bijvoorbeeld een heftig karakter en een (over)gevoeligheid voor recht en onrecht. In mijn leven heb ik geleerd om kritisch te staan ten opzichte van concepten en theorieën, zeker wanneer die leiden tot het categoriseren van onze wereld en de mensen met wie wij samen leven. Want dit categoriseren kan afbreuk doen aan de veelkleurige rijkdom van het bestaan, van het gewoon intermenselijk contact en van de humaniteit in de samenleving.

Het eerder kort weergegeven denken en de levenshouding van Paul Feyerabend helpen mij mijzelf als de mens en de pastor, die ik mede door de hierboven beschreven levenservaringen ben geworden, te duiden. Tevens verschaft dit denken mij een kader om mijn ervaringen als justitiepastor, die voor een belangrijk deel zijn gestempeld door de penitentiaire inrichting als voorbeeld van 'collectieve schaduw', de reductie van mensen en de beoordeling vanuit een negatief mensbeeld die daar plaatsvindt, te herkennen. De westerse rationeel-wetenschappelijke methode en dit denken in theorieën en concepten heeft namelijk geleid tot menswetenschappen en mensbeelden die eveneens sterk reductionistisch zijn. Deze mensbeelden zal ik

schetsen en aan de hand daarvan het reductionistisch karakter van de penitentiaire praktijk in beeld brengen.

Mijn pastorale houding is in toenemende mate komen te staan in het teken van de zinsnede: "Bid alsof alles van God afhangt. Werk alsof alles van jou afhangt." (toegeschreven aan Ignatius van Loyola)²³ Dat betekent een voortdurende zoektocht naar het leven en het verhaal van de mens tegenover je. Proberen samen met de ander te komen tot het plaatsens, herkennen en erkennen van hun feitelijke situatie in alle veelstemmigheid, veelkleurigheid en ambivalentie. Proberen deze aan het licht te brengen. Enerzijds zonder een God die de gaatjes vult, de zogenoemde 'Lückenbüßer' van de Duitse theoloog Dietrich Bonhoeffer.²⁴ Anderzijds: God zoeken in je feitelijke en concrete leefsituatie en je in die situatie met Hem verbinden voor steun en kracht. De Eeuwige laat zich vinden in de intermenselijke ontmoeting.²⁵ In die ontmoeting kan het leven van de ander in het licht van de Eeuwige geplaatst worden, maar uiteraard alleen als die ander zich als gelovig of religieus laat kennen.

Het dialogische denken van de Joodse filosoof Martin Buber draagt volgens mij bij tot een beeld dat recht doet aan die zojuist genoemde veelkleurigheid en meerstemmigheid van het menselijk bestaan en biedt ook een opening naar de ontmoeting met de Eeuwige. Volgens mij is geestelijke verzorging i.c. pastoraat in essentie een dialogisch gebeuren. Kern van dit dialogische denken is de ontmoeting van ik en jij, die ons tot mens maakt. In die 'jij' kunnen we zowel een medemens als de Eeuwige ontmoeten. Als rooms-katholiek pastor in een penitentiaire inrichting ga ik met de gedetineerden in gesprek vanuit een mensbeeld en een gelovig perspectief dat op dit dialogische denken is gebaseerd. Op basis van dit dialogische denken zal ik dat mensbeeld schetsen en toelichten. Daarna beschrijf ik op grond

23. In zijn brief aan zijn vriend Eberhart Betge van 16 juli 1944 werkt Bonhoeffer deze gedachte en de geschiedenis ervan uit. Hij radicaliseert deze gedachte in de zinsnede: 'dat we in de wereld moeten leven, "etsi deus non daretur". (alsof god niet bestaat) Bonhoeffer (1981) p. 299-301.

24. Bonhoeffer (1981) Brieven d.d. 30/04/1944 en 29/05/1944. De Duitse theoloog en verzetsstrijder Dietrich Bonhoeffer schrijft in zijn brieven uit de gevangenis over het einde van de religie en de teruggedrongen plaats van God in de wereld onder meer ten gevolge van de toegenomen wetenschappelijke kennis. Hij verzet zich echter tegen de rol die God daardoor in kerkelijke en religieuze kringen steeds meer krijgt, namelijk als 'stoplap' om de gaatjes die deze nieuwe wetenschappelijke kennis nog overlaat, op te vullen. God dient dan alleen nog om de vragen over leven en dood op te lossen, totdat mensen ook die zelf beantwoorden of niet meer stellen. Terecht stelt hij dat daarmee de plaats van God in de toekomst afhankelijk wordt van de staat van onze wetenschappelijke ontwikkeling en dat dit feitelijk het einde van het geloof in God betekent.

25. Emmanuel Levinas zegt in zijn essay 'Jodendom, een godsdienst van volwassenen': "In het feit dat de relatie tot het goddelijke via de relatie tot mensen verloopt en samenvalt met sociale gerechtigheid, ligt de hele geest van de joodse Bijbel besloten. Mozes en de profeten bekommerden zich niet om de onsterfelijkheid van de ziel, maar om de armen, de wees, de weduwe en de vreemdeling'. Levinas (1982) p. 45.

van dit mensbeeld en gelovig perspectief in het derde deel het eigen karakter van de geestelijke verzorging, i.c. het pastoraat aan en met de gedetineerden.

Doelstellingen van dit boek

Vanuit mijn vele ontmoetingen met gedetineerden wil ik de verhalen die deze mensen mij hebben toevertrouwd in al hun meerstemmigheid en weerbarstigheid, uiteraard geanonimiseerd, vertellen en doordenken. Al deze verhalen en ervaringen in penitentiaire inrichtingen hebben bij mij vragen opgeroepen over de wijze waarop wij als samenleving omgaan met mensen die op de één of andere wijze in de fout gaan. Door hen af te zonderen en uit te sluiten uit de samenleving door middel van penitentiaire inrichtingen en klinieken plaatsen we hen in de collectieve schaduw en categoriseren en reduceren hen daar. Hierdoor sluiten we ook de mogelijkheid uit om als mens in de spiegel te kijken die deze mensen ons voorhouden en er als samenleving van te leren.

Uiteraard is er een probleem met het kwaad dat een groot aantal van deze mensen aanricht en daar kun je als samenleving niet langs kijken. Echter op grond van mijn ervaringen in deze wereld van veroordeling, straf, boete en beveiliging zie ik mensen, onder wie ook een aantal van goede wil, in vicieuze cirkels gevangen zitten of raken, vrijwel zonder uitzicht om daar ooit nog uit te komen. Bovendien zie ik meerdere leden van families en generaties uit dezelfde families in dergelijke cirkels ronddraaien. De recidivecijfers in Nederland blijven onveranderlijk hoog, ondanks alle plannen dit te veranderen.

Dit alles leidt bij mij tot enkele tegenstrijdige waarnemingen. Een groot aantal gedetineerden vraagt om hulp bij het vinden van hun weg in het leven, maar de meesten hebben minstens één, vaak meerdere (mislukte) hulpverleningstrajecten achter de rug. Een substantieel aantal gedetineerden heeft in zijn leven (complexe) traumatiserende ervaringen opgedaan ten gevolge van mishandeling, verwaarlozing, seksueel misbruik en geweld, vaak al in de vroegste jaren van hun leven, en wordt in een voor de meeste mensen traumatiserende situatie van gevangenschap gebracht. Bovendien leidt het langdurig werken met gedetineerden bij veel justitiële medewerkers tot een fundamentele houding van wantrouwen ten opzichte van deze mensen, terwijl zij geacht worden een open contact met hen aan te gaan, hen menselijk te bejegenen en te begeleiden en te beoordelen met het oog op hun terugkeer in de samenleving. Dit wantrouwen zit enerzijds voor een deel ingebakken in de organisatie omdat men regelmatig te maken heeft met mensen die het niet zo nauw nemen met wet en waarheid. Anderzijds is er echter ook een positief ingestelde groep personeelsleden, die onder invloed van de ervaringen met een aantal steeds terugkerende gedetineerden, teleurgesteld raakt over het ontbreken van resultaat

van hun inspanningen ten behoeve van deze mensen. Zo vertrouwt een penitentiair inrichtingswerker (piw'er) die ruim twintig jaar in het vak zit mij toe: 'Als je hier zo lang werkt krijg je wel een heel specifiek mensbeeld'. Als geestelijk verzorger kan ik met gedetineerden slechts komen tot zinvolle contacten op basis van vertrouwen, terwijl dit door een aantal medewerkers wordt gezien als naïef of zelfs onveilig.

Op grond van dergelijke waarnemingen heb ik een constante frictie ervaren tussen het mensbeeld dat ten grondslag ligt aan de wijze van denken over misdaad en straf bij politie, justitie en in de samenleving enerzijds, en het mensbeeld op grond waarvan ik als justitiepastor leef en werk anderzijds. Onder het hedendaagse denken over misdaad en straf bij justitie, politie en in de samenleving ligt een mensbeeld dat mensen in het algemeen en wetsovertreders in het bijzonder bekijkt en bejegt vanuit een negatieve houding, in een collectieve schaduw plaatst, categoriseert en reduceert. Dit leidt ertoe dat we ze veelal zien als ongewenste leden van die samenleving. Als justitiepastor heb ik een mensbeeld gebaseerd op mijn levenservaringen, geloofsovertuiging en filosofische uitgangspunten zoals eerder beschreven. Op grond daarvan beschouw en benader ik ieder mens als schepsel van de Eeuwige, als relationeel wezen en als moreel ambivalent. Dit geldt ook voor daders van criminele feiten.

Nu ik aan het einde van mijn loopbaan als justitiepastor ben gekomen wil ik mijn werk beschrijven, doordenken en toegankelijk maken voor belangstellenden, zowel collega's in de brede zin van het woord als geïnteresseerde leken die de wereld van justitie niet van binnenuit kennen. In deze beschrijving en doordenking wil ik laten zien hoe het gevangeniswezen als voorbeeld van collectieve schaduw, van categorisering en reductie van de gedetineerden op hen uitwerkt. Zowel tijdens hun detentie als ten aanzien van de mogelijkheden en beperkingen erna. Tevens wil ik aan de hand van de beschrijving van mijn pastorale handelen de eigenheid van mijn werk in beeld brengen.

Het belang hiervan ligt volgens mij in het voeren van een open gesprek over hoe wij als samenleving omgaan met criminaliteit en de mensen die criminele daden plegen, maar ook over de mogelijkheden om te komen tot het verminderen van die criminaliteit. Het lijkt mij zinvol dat in dit gesprek het huidige, vooral op repressie gerichte discours, ter discussie gesteld kan worden en er open gekeken kan worden naar andere opties voor het omgaan met criminaliteit en de mensen die criminele daden stellen. Dit betekent dat ik niet alleen het functioneren van gevangenisstraf maar ook het fenomeen gevangenis ter discussie stel.

Opzet van dit boek

In het eerste deel zal ik de context van het werk van de justitiepastor beschrijven. In hoofdstuk 1 bespreek ik in vogelvlucht de geschiedenis van het ontstaan van vrijheidsbeneming als (hoofd)straf en van de ontwikkelingen in het denken over, en de uitvoering van (gevangenis)straffen in het spanningsveld van ideaal en werkelijkheid.

Hoofdstuk 2 is gewijd aan de plaats en de taken van de justitiepastor in een justitiële inrichting. Met dit deel wil ik een kader scheppen voor de verdere inhoud van dit boek.

In deel II, 'Verhalen van mensen' zal ik een aantal groepen mensen die ik in mijn werk ontmoet beschrijven. De groepen gedetineerden die ik in dit tweede deel beschrijf, zullen elkaar, gezien het bovenstaande met betrekking tot de reductie en categorisering van mensen, deels overlappen. Achtereenvolgens beschrijf ik onder meer mensen met psychiatrische problemen, mensen met beschadigende levenservaringen (traumatisering), verslaafden, mensen met lage of juist bovengemiddelde intelligentie, mensen met veel verlies en rouw, zonen en vaders in hun familiale context, mensen die een zedendelict begaan en jonge en volwassen first offenders. Getrouw aan mijn pastorale insteek in de contacten met de gedetineerden zal ik in deze hoofdstukken eerst de specifieke problematiek waarmee deze mensen te maken hebben beschrijven, daarop reflecteren en zo mogelijk de reductionistische tendensen in de omgang met deze problemen in beeld brengen. Tegen die achtergrond vertel ik enkele van hun verhalen in al hun weerbaarheid en soms ook onnavolgbaarheid. Hiermee probeer ik hun levens en hun verhalen uit de schaduw te halen en aan het licht te brengen. Elk hoofdstuk zal ik afsluiten met een beschrijving van de wijze waarop ik pastoraal met die groep mensen omga en, waar mogelijk, probeer hun leven te plaatsen in het licht van de Eeuwige.

Deel III, 'Botsende mensbeelden' bestaat uit drie hoofdstukken. In het eerste ga ik nader in op het begrip 'collectieve schaduw' zoals dat is ontwikkeld door Jung en een aantal denkers na hem. Daarna breng ik, onder meer op basis van het denken van de eerder genoemde wetenschapsfilosoof Feyerabend, het reductionistische karakter van de menswetenschappen in beeld. Deze paragraaf sluit ik af met een korte formulering van de dominante rationeel-wetenschappelijke en reductionistische mensbeelden. Vanaf dit punt geef ik ruimte aan de kritiek op deze mensbeelden en de doorwerking ervan in de medische en geestelijke zorg voor mensen. Eerst beschrijf ik in een korte paragraaf kwalitatief onderzoek en interpretatie als alternatieve methoden van kennisverwerving. Daarna laat ik zien hoe het reductionistisch karakter van deze mensbeelden uitwerkt op de medische en geestelijke zorg en leidt tot kritiek op het functioneren van die zorg. Op basis hiervan zal ik enkele vragen formuleren om de in deel 2 vertelde verhalen nader te analyseren en de doorwerking

van de reductionistische mensbeelden en het plaatsen van de gedetineerden in de schaduw zichtbaar te maken.

In hoofdstuk 14 kom ik tot een beschrijving en duiding van het werk van een geestelijk verzorger i.c. justitiepastor. Daartoe zal ik eerst kort de antropologie en het dialogische denken van Martin Buber schetsen. Vervolgens zal ik enkele recente wetenschappelijke en filosofische inzichten, die dit dialogische denken bevestigen, beschrijven. Op grond daarvan schets ik een relationeel dialogisch mensbeeld. Daarna zal ik op basis van dit mensbeeld en de in het tweede deel beschreven pastorale praktijk het eigen karakter van geestelijke verzorging i.c. pastoraat in beeld brengen.

Ten slotte zal ik in een afsluitend hoofdstuk, 'Boodschappen uit de bajes', ingaan op de verhouding tussen het penitentiaire stelsel en de samenleving in het licht van de eerder geschetste botsende mensbeelden en de daaruit voortvloeiende penitentiaire en pastorale praktijken.

In een eerste paragraaf beschrijf ik de overeenkomsten tussen de gevolgen van de lockdowns vanwege het coronavirus en detentie. Daarna ga ik in op de verhouding van de samenleving, de politiek en de overheid met criminaliteit. In een derde paragraaf beschouw ik het functioneren van de overheid, i.c. het strafrecht in de samenleving. Vervolgens ga ik in op het functioneren van penitentiaire inrichtingen in deze tijd. In een vijfde paragraaf beschrijf ik de psychiatrie en de gevangenis als sluitstenen van de neoliberale marktsamenleving.

Vanaf dit punt probeer ik enige alternatieve wegen in het omgaan met misdaad en straf in de samenleving en in de penitentiaire praktijk te schetsen. Dit boek sluit ik af met een zoektocht naar reflectieve verantwoordelijkheid en de verhouding tussen individuele en collectieve verantwoordelijkheid. Want ik ben van mening dat de huidige vrijwel volledig individueel opgevatte vorm van verantwoordelijkheid geen recht doet aan de vragen en emoties die misdaad in de samenleving oproepen.

Deel II

Verhalen van mensen

Wie ontmoet je als pastor in de gevangenis en hoe verhoud je je tot hen?

De gestolen bijl

Er was eens een man die zijn bijl kwijt was. Nadat hij hem overal had gezocht, begon hij de zoon van de buurman ervan te verdenken de bijl te hebben gestolen. Hij zag de jongeman lopen en dacht: 'De manier waarop die jongen loopt, lijkt precies op de manier waarop een dief loopt, en zijn gezicht is, nu ik erop let, duidelijk het gezicht van een dief. Kortom die jongen moét de dief van mijn bijl zijn.'

Enkele weken nadien groef de man een gat achter zijn huis, en vond daar tot zijn grote vreugde onder dorre bladeren de verdwenen bijl.

Diezelfde dag zag hij de zoon van zijn buurman weer voorbij komen, en hij zei tegen zichzelf: 'Wat is die jongen in zijn voordeel veranderd!'¹

3.1 De penitentiaire inrichting: vergrootglas op de problemen in de samenleving en hogedrukpan

Wat populatie betreft kun je met recht zeggen dat een Huis van Bewaring (HvB) en een gevangenis een uitvergroting van de problematische kant van de samenleving vormen. Mensen uit de lagere sociale lagen, mensen met een andere dan een Nederlandse etnische achtergrond, mensen met geestelijke, psychische en psychiatrische problemen, mensen met verslavingen, mensen met een lager dan gemiddelde intelligentie: al deze groepen zijn sterk oververtegenwoordigd in de detentiesituatie. Als je daarbij dan ook nog het feit in acht neemt dat al deze mensen zijn gedetineerd op verdenking van de meest diverse delicten of ervoor zijn veroordeeld, kun je ook spreken over een HvB of gevangenis als een hogedrukpan. Een dergelijke concentratie van mensen met problemen van allerlei aard en regelmatig ook afwijkend gedrag kan niet anders dan tot hoge spanningen tussen gedetineerden onderling, maar ook in de instelling als geheel leiden. Het onderlinge klimaat tussen de gedetineerden wordt meestal gekenmerkt door gevoelens van onzekerheid, onveiligheid, en angst, maar ook woede en agressie vormen deel van deze cocktail aan emoties.

1. Van Woerden (1997) p. 15 'Gekleurde waarneming'.

Wanneer we daarbij ook nog het eerder beschreven klimaat van wantrouwen dat politie, justitie en het gevangeniswezen kenmerkt en het mensbeeld dat hieronder ligt verdisconteren,² zal duidelijk zijn dat een penitentiaire instelling een sociaal gezien zeer ingewikkelde plaats is om te verblijven of te werken. Voor veel gedetineerden is het leven in zo'n instelling een pure overlevingsstrijd, die veel vraagt van hun nogal eens beperkte sociale vaardigheden.³ Het vraagt veel van alle mensen die er werken om met een positieve houding in het werk en de contacten met de gedetineerden te blijven staan, zeker op de langere termijn. Voor een aantal van hen is dat teveel gevraagd. Die overleven in hun werk met een houding van emotionele afscherming, soms zelfs regelrecht cynisme en een wij – zij denken. Gelukkig is er echter een substantiële groep die zich aan een dergelijke houding weet te onttrekken en probeert op een betrokken wijze met deze vaak moeilijke mensen in die spanningsvolle situatie te werken.

Er is in de samenleving en de politiek regelmatig veel te doen over criminaliteit, de slachtoffers ervan, en de wijze waarop door politie, justitie en het gevangeniswezen met de daders wordt omgegaan. In de publieke opinie en de politiek is sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw een steeds harder wordend oordeel over daders en de strafmaat die nodig zou zijn om de criminaliteit te doen dalen. In zekere zin kun je stellen dat alles wat justitie en gevangeniswezen aangaat onder een vergrootglas ligt. Daardoor kijken politiek en samenleving er scherp naar, en reageren vaak sterk op ieder feit dat problematisch is of lijkt. Ook dit gegeven maakt het leven en werken in een penitentiaire instelling er niet eenvoudiger op. Zeker directies hebben rekening te houden met politieke en maatschappelijke oordelen over de wijze waarop het in hun instelling toegaat.⁴ Dit leidt naar mijn mening mede tot de tegenstrijdigheid in de eerder beschreven doelstellingen van straffen.⁵ Een beleid gericht op langer en strenger straffen verdraagt zich slecht met de eis om re-integratie van gedetineerden in de samenleving te bevorderen en recidive terug te dringen.

3.2 Allemaal groepen: hokjes die niet passen

Het lijkt me zinvol, alvorens ons te verdiepen in de levens en verhalen van deze mensen, eerst een redelijk en feitelijk beeld te hebben van de mensen om wie het gaat. Hoeveel gedetineerden zijn er, wat is hun etnische afkomst, wat hun achtergrond

2. Zie paragraaf 1.3.

3. Vanhooren (2015); Scholte (2016); Meijers (2017).

4. Feenstra en Stoffelen (2020) In een interview beschrijft de in dat jaar gepensioneerde plaatsvervangend unit directeur van PI Vught, Yola Wanders dit spanningsveld heel helder. Zie ook Douw (2021) p. 146-150 en passim.

5. Zie paragraaf 1.3.

sociaal en maatschappelijk. Wat is hun psychische toestand. Om welke redenen geraken zij in detentie, vanwege welke delicten. Hopelijk krijgen deze beelden en cijfers reliëf in de verhalen over hen die in de volgende hoofdstukken de revue zullen passeren.⁶

Het CBS houdt al vele jaren cijfers bij van totale aantallen gedetineerden in Nederland. De jaren sinds 2005 laten een constante daling van aantallen gedetineerden in gevangenissen en huizen van Bewaring zien. Het aantal gedetineerden op de peildatum 30 september bedraagt in 2005 15.200 en in 2018 9540. Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat in 2016 met 8810 het laagste aantal bereikt werd en dat de cijfers sindsdien weer geleidelijk stijgen.

We kunnen deze aantallen gedetineerden opsplitsen naar hun migratieachtergrond. Het CBS verstrekt tabellen waarin deze migratieachtergrond wordt getoond, maar tevens laten deze tabellen zien hoe groot het aantal gedetineerden van deze diverse groepen per 100.000 inwoners in Nederland is.⁷ Deze cijfers weerspiegelen ten eerste de hierboven gesignaleerde daling van het aantal gedetineerden door de jaren heen. Maar daarnaast tonen ze ook aan dat de kans om als persoon van niet-westerse origine door de politie als verdachte te worden aangemerkt en eventueel in detentie te komen vele malen hoger is dan voor mensen van Nederlandse origine. Voor mensen met een Marokkaanse achtergrond is de kans om door de politie als verdachte te worden aangemerkt vijf tot zes maal zo hoog; voor mensen met Antilliaans-Arubaanse achtergrond zes tot zeven maal zo hoog; voor Surinamers vier tot vijf maal zo hoog; voor Turkse mensen drie tot vier maal zo hoog; voor overige niet-westerse migranten twee tot drie maal zo hoog. De kans om in detentie te raken is voor Marokkanen dertien maal, voor Antillianen en Arubanen vijftien tot twintig maal, voor Surinamers rond de tien maal, voor Turken vier tot vijf maal en voor overige niet-westerse mensen drie maal zo hoog.

6. CBS (2019); Verhagen (2011); Boone (2013); Van der Zee (2012).

7. <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2019/10/migratieachtergrond-van-personen-in-de-straftrechtketen> In een eerste tabel worden de aantallen verdachten per 100.000 met hun migratieachtergrond getoond tussen 2010 en 2017. In 2010 worden er 125 mensen met Nederlandse achtergrond, 668 mensen met Marokkaanse wortels, 724 mensen van de Nederlandse Antillen en Aruba, 501 Surinamers, 401 Turkse mensen en 343 mensen met een andere niet-westerse achtergrond per 100.000 inwoners door de politie verdacht. Dit leidt in dat jaar tot 12 mensen met Nederlandse, 137 met Marokkaanse, 212 met Antilliaanse en Arubaanse, 114 met Surinaamse, 59 met Turkse en 53 met overige niet-westerse achtergrond in detentie per 100.000 inwoners. In 2017 zijn deze cijfers voor de aantallen verdachten 72 met Nederlandse, 374 met Marokkaanse, 444 met Antilliaans-Arubaanse, 290 met Surinaamse, 211 met Turkse en 193 met mensen met overige niet-westerse achtergrond per 100.000 inwoners. In dat jaar leidt dit tot 9 gedetineerden met Nederlandse, 98 met Marokkaanse, 143 met Antilliaans-Arubaanse, 70 met Surinaamse, 42 met Turkse en 32 personen met overige niet-westerse achtergrond.

In mijn eigen contacten kom ik naar verhouding inderdaad altijd meer mensen met niet-westerse achtergronden tegen dan autochtone Nederlanders. Met betrekking tot mogelijke verklaringen van dit gegeven zijn er al vele liters inkt gevloeid en zijn meerdere opties de revue gepasseerd. Een van de verklaringen luidt dat de mensen met een migrantenachtergrond relatief vaker in een economische, sociale en maatschappelijke achterstandspositie verkeren, daardoor vaker in de marges van de samenleving moeten overleven en zo eerder met criminaliteit in aanraking komen. In een andere verklaring wordt de mogelijkheid geopperd van etnisch profileren, dat wil zeggen selecteren op etnische achtergrond, door politie en justitie.⁸ Een degelijke analyse van deze vraag valt buiten het bestek van dit boek en laat ik graag over aan meer ter zake deskundigen. Voor mij geldt, dat ik in mijn werk door dit gegeven te maken heb met relatief veel mensen met vreemde talen en onbekende culturele achtergronden, die bijzondere zorg en aandacht vragen om mijn pastoraat op een verantwoorde wijze uit te oefenen.

Een hele andere wijze kijken naar de gedetineerdenpopulatie in Nederland vormt die op grond van hun sociale, maatschappelijke en psychische toestand. Boone beschrijft deze toestand van gedetineerden met een beroep op Verhagen en de gezondheidsraad.⁹ Deze cijfers zijn gebaseerd op de screening van plegers van delicten aan de hand van het risicotaxatie en adviesinstrument RISC dat door medewerkers van de reclassering wordt gebruikt. De medewerkers van de reclassering maken op basis van hun contacten met gedetineerden per gedetineerde een rapportage op, waarin hun eventuele recidive, sociale, maatschappelijke en psychische toestand in beeld gebracht wordt. Boone stelt dat de schalen van dit instrument veel ruimte laten voor subjectieve inschattingen van de medewerkers van de reclassering die deze cijfers produceren, maar beperkt zich tot die schalen die betrekkelijk objectief vast te stellen zijn. Hieruit blijkt dat 80% van de gedetineerden recidivist is, waarvan 20% meer dan tien maal gedetineerd is geweest. Slechts een op de vier gedetineerden heeft kort voor de detentie werk; een derde heeft gedurende zijn hele leven nooit gewerkt en 42% af en toe. De helft van de gedetineerden heeft schulden die groter zijn dan ze met hun inkomen kunnen aflossen, gokschulden en schulden die het gevolg zijn van een andere verslaving niet meegerekend. Ongeveer de helft van de gedetineerden staat bekend als problematische drugsgebruiker. De gezondheidsraad stelde bij 6% van de gedetineerden psychotische stoornissen, bij 14 tot

-
8. In een recent etnografisch onderzoek beschrijft Saudelli (2021) zeer helder de wijze waarop de lokale politie in België tot identiteitscontroles komt en welke (proflerings)mechanismen daaraan ten grondslag liggen. Vermoedelijk zijn, gezien de culturele en politieke overeenkomsten tussen beide landen, deze uitkomsten voor een belangrijk deel te vertalen naar de Nederlandse situatie.
 9. Boone (2013), p. 112-113; Verhagen (2007); Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming (2007).

35% depressies en bij de helft antisociale persoonlijkheidsproblematiek vast. Recent wordt ook geschat dat 20 tot 25% van degenen die een delict plegen een verstandelijke beperking heeft, maar onder deskundigen circuleren zelfs cijfers van 40% en meer. Op grond van mijn eigen ervaringen en het horen van vele levensverhalen, meen ik te kunnen vaststellen dat er een zeer substantiële groep gedetineerden is die ernstige beschadigingen ten gevolge van (complex) traumatische ervaringen heeft opgelopen. En dit vaak al in hun jeugd. Mijn voorzichtige schatting is dat dit 40 tot 50% van de gedetineerden betreft. Dit zijn allemaal percentages die ver uitgaan boven wat in de samenleving als geheel gemiddeld voorkomt.

We kunnen gedetineerden uiteraard ook indelen aan de hand van de delicten die ze plegen. Veruit de grootste groep van hen, door de jaren heen tegen de 60%, komt in aanraking met justitie vanwege vermogensdelicten zoals diefstal, inbraak, verduistering, bedrog (oplichting), heling en afpersing. Dan zijn er ongeveer 15% van de mensen die zich schuldig maken aan vernieling en misdrijven tegen openbare orde en gezag. Hierbij gaat het onder meer om vernieling en beschadiging, huisvredebreuk, lokaalvredebreuk, computervredebreuk, maar ook discriminatie, brandstichting/ontploffing en het niet opvolgen van een ambtelijk bevel vallen in deze categorie. Hierna volgt een categorie van rond de 10% die zich schuldig maakt aan geweld en seksuele misdrijven. Dan moeten we denken aan mishandeling en stalking, aanranding, verkrachting, schennis van de eerbaarheid, ontucht met een minderjarige, maar ook delicten tegen het leven, zoals moord en doodslag vallen hieronder. Er zijn nog groepen van rond de 10% die verkeersmisdrijven, en 8% die drugs misdrijven plegen en ten slotte kleine groepen gedetineerden, die vastzitten vanwege overtredingen van de vuurwapenwet, rond de 2% en economische delicten, ongeveer 1%. Uiteraard komt niet iedereen die in aanraking komt met justitie in detentie terecht, maar deze percentages weerspiegelen wel enigszins de samenstelling van de diverse categorieën gedetineerden, vermoedelijk met uitzondering van die van de verkeersmisdrijven, die veelal afgedaan worden met schikkingen en boetes.

In mijn werk als justitiepastor kom ik gedetineerden uit al de bovengenoemde groepen en categorieën tegen. Echter al deze groepen en categorieën overlappen elkaar en vrijwel geen enkele gedetineerde past in één van al die vakjes en indelingen.

3.3 Wie ontmoet je als justitiepastor?

Vanaf het moment dat ik in het Huis van Bewaring werk, word ik getroffen door een aantal zaken. Al snel valt mij op hoeveel, ook jonge gedetineerden, ervaringen hebben met dood en geweld in hun directe omgeving. Het betreft niet alleen het

overlijden van grootouders maar ook dat van ouders en die generatie, dat van mensen van hun eigen generatie, zoals broers, zussen, vrienden, neven nichten en zelfs van de generatie van hun kinderen: eigen kinderen, neefjes, nichtjes of kinderen van vrienden. Daarbij zijn natuurlijke, maar ook veel niet natuurlijke sterfgevallen ten gevolge van verkeersongelukken of geweld.

Uiteraard ontmoet ik veel mensen met zeer diverse achtergronden en problemen. Hieronder zal ik een aantal van dergelijke groepen benoemen, waarbij ik niet streef naar volledigheid. Er is een andere indeling mogelijk, en de meeste mensen vallen niet precies binnen één van deze groepen, omdat er bij velen van hen vaak sprake is van meerdere problemen tegelijkertijd.

Er bestaat een grote groep mensen die in hun jeugd kleinere of grotere beschadigingen hebben opgelopen ten gevolge van (complex) traumatische ervaringen zoals opgroeien in een disfunctioneel gezin of een instelling, ongewenst zijn, fysieke en/of emotionele verwaarlozing, mishandeling, seksueel misbruik of veelvuldig getuige zijn van geweld.

Je treft een groep aan van psychiatrische patiënten, regelmatig met meerdere psychiatrische diagnoses, die bij Justitie terecht komen, onder andere omdat ons ggz-systeem niet toestaat dat mensen gedwongen preventief worden behandeld.¹⁰

Er is een groep verslaafden, die door hun verslavingsgedrag met criminaliteit in aanraking komt.

Je ontmoet een aantal mensen met beperkte geestelijke vermogens, LVB'ers, die onder andere vanwege de behoefte ergens bij te horen meedoen met criminele groepen en nogal eens gebruikt worden door de 'slimmere' mensen in de criminele wereld.

Er bestaat een groep mensen die leeft van en in criminaliteit en voor wie detentie een berekend risico vormt.

Je kunt er een groep witte boorden aantreffen, mensen die vooral economische delicten plegen of soms ongewild betrokken zijn geraakt bij zulke delicten.

Er bestaat een zeer diverse groep mensen die zedendelicten plegen, waarvan een deel zich schuldig maakt aan wat wij in onze samenleving een ziekelijke deviantie noemen (pedo's), of is het toch crimineel?

Je vindt er een groep mensen die met zichzelf en daardoor ook met anderen in de knoop zitten.

Er is een groep First Offenders, vaak jonge mannen, maar ook mannen van volwassen en zelfs al gevorderde leeftijd, die voor het eerst met justitie in aanraking komen en de wereld van criminaliteit en gevangenis niet of nauwelijks kennen. Binnen de jongere First Offenders zie je een klein groepje, nogal eens afkomstig uit wat op het eerste gezicht warme en liefdevolle gezinnen lijken te zijn, die bij voorbeeld

10. Zie mijn opmerkingen met betrekking tot de wet BOPZ in paragraaf 1.7.3.

4.1 Inleiding

In het eerste hoofdstuk heb ik de sterke groei van het aantal mensen met psychische en psychiatrische stoornissen in de samenleving vanaf de tweede helft van de jaren zeventig van de vorige eeuw beschreven. Daarvan komt een toenemend aantal in aanraking met justitie en in een HVB of gevangenis terecht. Dit heeft rond 2010 geleid tot de inrichting van Penitentiair Psychiatrische Centra (PPC) in het gevangeniswezen¹. Het gaat onder meer om psychiatrische patiënten die in de samenleving zijn teruggeplaatst op grond van het toen geldende ideaal van zelfbeschikking en daar ontsporen. Verder om mensen die zeer chaotische levens leiden, maar die op grond van de wet BOPZ uit 1992 en diens opvolgers niet worden opgenomen. In deze wet is namelijk nog slechts het gevaarcriterium beslissend voor het al dan niet opnemen van mensen in een psychiatrische inrichting en dat is vooral gedurende de eerste jaren vrij strikt toegepast. Tot slot gaat het om mensen die onder druk van de steeds hogere eisen die de samenleving stelt bezwijken en ontsporen in burn out, gezinsdrama's of soms zelfs extreem geweld.

Een groot deel van de mensen met beschadigingen ten gevolge van traumatiserende ervaringen, mensen met verslavingen, mensen met een lage- of juist een hogere intelligente en de mensen met veel verlies en rouw, die in de volgende vier hoofdstukken de revue zal passeren, vormt een deel van de zojuist genoemde drie groepen. Al deze mensen zijn doorgaans gediagnosticeerd met een of meerdere psychische stoornissen of psychiatrische aandoeningen. De meest voorkomende zijn, in willekeurige volgorde: persoonlijkheidsstoornissen, vormen van autisme, ADHD, PTSS of depressie, maar ik ontmoet ook mensen met psychoses, schizofrenie en mij onbekende psychiatrische aandoeningen.

Een substantieel deel van deze gedetineerden is in het reguliere regime van HVB of gevangenis niet of nauwelijks te bejegenen en te behandelen en worden meestal op korte termijn overgeplaatst naar een gespecialiseerde afdeling of unit zoals de eerder genoemde IBA of Foba, nu Penitentiair Psychiatrisch Centrum (PPC). Daar

1. Zie paragraaf 1.6 en paragraaf 1.6.3.